

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΙ ΤΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΤΩΝ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΕΤΕΡΟΔΟΞΟΥΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΙΣΤ' ΑΙΩΝΑ

Αἱ κατὰ τὸν ἰστ' αἰῶνα σχέσεις τῶν Ὁρθοδόξων πρὸς τοὺς Διαμαρτυρομένους καὶ Λατίνους ἀποτελοῦσι σπουδαιότατον κεφάλαιον τῆς ἱστορίας τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Αἱ πρὸς τοὺς Διαμαρτυρομένους σχέσεις παρήχθησαν σχεδὸν ἀφ' ἑαυτῶν ἕνεκα τῆς μεταρρυθμιστικῆς κινήσεως ἐν τῇ Δύσει ¹. Διότι ἡ κίνησις ἐκείνη δὲν ἦτο ἄσχετος πρὸς τὴν ὀρθόδοξον Ἀνατολήν, παραχθεῖσα, κατὰ μέγιστον λόγον, ἐκ τῆς ἀναγεννήσεως τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων ἐν τῇ Δύσει. Ὁ Λούθηρος ἐν τῷ ἀνταγωνισμῷ αὐτοῦ πρὸς τοὺς ἀντιπάλους λατίνους ἐμνήσθη καὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς. Ἄλλ' αἱ ἀνατρεπτικαὶ τοῦ μεταρρυθμιστοῦ ἰδέαι δὲν ἦσαν εὐπρόσδεκτοι ἐν αὐτῇ, παρουσιάσθη δὲ πρόωρος τις ἀλλὰ λ' ἂν χαρακτηριστικὴ ἐπίθεσις κατὰ τοῦ Λουθήρου ἐν τῇ Ἀνατολῇ.

Παρὰ τὴν ἐπίθεσιν ὅμως ἐκείνην κατὰ τοῦ Λουθήρου, ἐγκαίρως ἤδη ἀνεφαίνοντο Ἕλληνες, ἐκ τῶν ἐν τῇ Δύσει ἐργαζομένων, οἵτινες ἤ παρίσταντο ὡς μεσάζοντες μεταξὺ Λατίνων καὶ Προτεσταντῶν ἢ ἐκ γνωριμίας καὶ φιλίας πρὸς τοὺς τελευταίους τούτους, προσήγγιζον πρὸς τὸν Προτεσταντισμὸν.

Διὰ τῶν φίλων τούτων τοῦ Προτεσταντισμοῦ καθίστατο γνωστὸς οὗτος εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἀρξάμενην κατὰ τὴν ἐποχὴν ταυτην ἠ ἀναπτύσσεται πνευματικῶς. Ἡ πρωτοβουλία δὲ τῶν πρώτων ἐπισήμων σχέσεων μεταξὺ τῶν Ὁρθοδόξων καὶ τῶν Προτεσταντῶν ἀνήκει εἰς τὴν Ἀνατολήν ἀπὸ τῆς ὁποίας ὀρθόδοξος Ἕλλη κληρικὸς μετέβη εἰς

1. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν, Πρωτὰι σχέσεις Ὁρθοδόξων καὶ Διαμαρτυρομένων κατὰ τὸν ἰστ' αἰῶνα, ἐν Ἀθῆναις 1924.

αὐτὸ τὸ κέντρον τοῦ Προτεσταντισμοῦ, ἐπιανακρίμας δὲ εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἐκόμισε κατὰ τοῦ Μελάγγθονος, ἑνὸς τῶν πρωταρχῶν τῆς Μεταρρυθμίσεως, γράμμα πρὸς τὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὸ ἐπίσημον συμβολικὸν βιβλίον τῆς Μεταρρυθμίσεως, τὴν Αὐγουσταίαν Ὁμολογίαν. Οὐδὲν ὁμῶς ἀποτέλεσμα προσέκυψε ἐκ τούτου, καίτοι οἱ φιλίως πρὸς τὸν Προτεσταντισμὸν διακείμενοι Ἕλληνες ἐξηκολούθουν οὐ μόνον ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ τὰς ἰδέας αὐτοῦ ὑποστηρίζοντες ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ὀρθόδοξον Ἀνατολὴν ἀποπειρώμενοι αὐτὰς νὰ εἰσαγάγωσιν.

Ἐν τῷ μεταξὺ δὲ χρόνῳ, οἱ Γερμανοὶ Προτεστάνται, μάλιστα οἱ Βυρτεμβέργιοι Καθηγηταὶ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Τυβίγγης, ἕνεκα τῆς περὶ τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα ἐνασχολήσεως καὶ ἕνεκα τοῦ ἀνταγωνισμοῦ πρὸς τὴν Λατινικὴν Ἐκκλησίαν, ἐκινήθησαν συντόμως πρὸς τὴν μελέτην τῆς ὀρθοδόξου Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς. Ἡ κίνησις αὕτη ἀντεπροσωπεύθη ἰδίως ὑπὸ τοῦ Μαρτίνου Κρουσίου, Καθηγητοῦ ἐν τῷ εἰρημένῳ Πανεπιστημίῳ, ὅστις καθ' ἅπασαν σχεδὸν τὴν τελευταίαν τριακονταετίαν τοῦ 18^{ου} καὶ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ 19^{ου} αἰῶνος διετέλεσεν εἰς ἀδιαλείπτους καὶ ποικίλας σχέσεις πρὸς τὴν Ἀνατολὴν, συνδεθεὶς μετὰ τῶν διαπρεπεστέρων Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ, ἀποστείλας καὶ λαβὼν πλείστας ἐπιστολάς, συγκεντρῶσας καὶ δημοσιεύσας σπουδαιότατα ἱστορικὰ καὶ φιλολογικὰ μνημεῖα, εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἀνατολὴν ἀναφερόμενα. Ἐν ταῖς ποικίλαις ταύταις σχέσεσι τοῦ Κρουσίου καὶ τῶν λοιπῶν Βυρτεμβεργεῖων Καθηγητῶν προέχει τὸ θρησκευτικὸν ζήτημα. Διὰ πρωτοβουλίας αὐτῶν ἀπεστάλησαν πρὸς τὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίαν Β' ἐπίσημα ἔγγραφα καὶ διεξήχθησαν μετ' αὐτοῦ διαπραγματεύσεις περὶ ἐνώσεως. Ἐπίστευσαν δὲ οἱ Προτεστάνται ὅτι θὰ κατάρθουν νὰ ἐνώσωσι πρὸς ἑαυτοὺς τὴν ὀρθόδοξον Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν. Ἄλλ' ὁ Πατριάρχης Ἱερεμίας, διὰ τῶν σπουδαιότατων αὐτοῦ ἀπακρίσεων, ἀπέδειξε τὴν πλάνην τοῦ Προτεσταντισμοῦ καὶ ἐκθέσας ἐπακριβῶς τὴν διδασκαλίαν τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὑπέδειξεν ὅτι ἡ ἐνωσις εἶνε δυνατὴ μόνον διὰ τῆς ὑπὸ τῶν Προτεσταντῶν ἀποδοχῆς τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας. Οἱ προτεστάνται δὲν ἐδέχθησαν αὐτὴν καὶ ὁ Πατριάρχης διέκοψε μὲν πᾶσαν περαιτέρω θεολογικὴν συζήτησιν, ἐδήλωσε δὲ ὅτι καὶ ἀνευ τῆς ἐνώσεως εἶνε δυνατὴ ἡ φιλικὴ σχέσις Ὀρθοδόξων καὶ Προτεσταντῶν.

Ἀληθῶς δὲ τοιαύτη φιλικὴ σχέσις ἐξηκολούθησε μέχρι τέλους τοῦ 18^{ου} καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19^{ου} αἰῶνος, καὶ ἐγένοντο μὲν νέα ἀποπειρὰ

ἐνώσεως τῶν ἐν Πολωνίᾳ Προτεσταντῶν μετὰ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἀλλ' οὐδὲν καὶ πάλιν ἀποτελεσμα εἶς αὐτῶν προῆλθεν ὑπὲρ τῆς ἐνώσεως.

Ταῦτοχρόνως δὲ ἡ λατινικὴ Ἐκκλησία, συνεχίζουσα τὰς ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς ΚΠόλεως ἐνεργείας αὐτῆς, προσεπάθει νὰ ἐπιβάλλῃ εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν τὴν μεθ' ἑαυτῆς ἔνωσιν.¹ Οὐ μόνον δὲ Ἕλληνες λατινόφρονες ἀνεφαίνοντο, ὡς ὁ Ἀρσένιος Ἀποστόλης, δραστηρίως συντελοῦντες εἰς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας ἢ ἀπλῶς συνηγοροῦντες ὑπὲρ αὐτῆς, ὡς ὁ Ἀντόνιος Ἐπαρχος, ἀλλὰ καὶ Πατριάρχης τις ΚΠόλεως δι' ἀντιπροσώπου αὐτοῦ ἐν Ρώμῃ ἐξήτησε τὴν μετὰ τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας ἔνωσιν. Καὶ ὑπῆρξαν μὲν Πάπαι ἀναγνωρίζοντες καὶ κυροῦντες τὰ προνόμια τῶν ἐν ταῖς ἐνετοκρατουμέναις χώραις ἢ ἐν τῇ Δύσει ἐγκατεστημένων ὀρθοδόξων Ἑλλήνων, ἄλλοι ὅμως ἐξήτησαν τὴν κατάργησιν αὐτῶν καὶ τὸν ἐκ παντὸς τρόπου ἐξαναγκασμὸν τῶν Ἑλλήνων εἰς ὑποταγὴν ὑπὸ τὴν Ρώμην. Ἡ Ἐνετικὴ Ἀρχή, ἐκ πολιτικοῦ συμφέροντος, προὐλάμβανεν, ὅπου ἦτο δυνατόν, τὰς παρὰ τοῦ λατινικοῦ κλήρου καταπιέσεις τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων. Ἐνῶ δὲ λατῖνοι θεολόγοι δριμύτατα ἐπετίθεντο διὰ τῶν ἑαυτῶν συγγραμμάτων κατὰ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ταῦτοχρόνως ἐζητεῖτο νὰ παρασταθῇ αὐτῇ, ἕνεκα τοῦ πρὸς τοὺς Προτεστάντας ἀνταγωνισμοῦ, σύμφωνος κατὰ τὴν διδασκαλίαν πρὸς τὴν λατινικὴν Ἐκκλησίαν.

Τὴν ἰδέαν ταύτην περὶ συμφωνίας ἐνίσχυσαν ἔτι μᾶλλον οἱ ἐν ΚΠόλει ἐγκαθιδρυθέντες Ἰησοῦται, οἵτινες μυρίους μετῆλθον τρόπους ὅπως παρασύρωσι τοὺς Ἕλληνας εἰς τοὺς κόλπους τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας. Ἰδίως δ' ἐπανήγαγον εἰς μέσον οἱ τῆς Ἐκκλησίας ταύτης ἀπόστολοι τὸν ὄρον τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ Συνόδου, σχετικὰ δ' ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τῶν Παπῶν, δι' Ἑλλήνων, συγγράμματα καὶ μεταφράσεις ἐπὶ πλείον τῶν πρακτικῶν τῆς ἐν Τριδέντῳ Συνόδου. Ἐπιμᾶλλον ἐπετάθη ἡ Λατινικὴ προπαγάνδα διὰ τῆς ἐν Ρώμῃ ἰδρύσεως τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου καὶ τῆς ἀνὰ τὰς ἑλληνικὰς χώρας ἐξαπολύσεως φανατικῶν ἐξ αὐτῆς ἀποφοίτων. Παραδόξως δὲ πως ὡς προσηλυτικὸν μέσον μετῆλθεν ἡ Λατινικὴ Ἐκκλησία καὶ τὴν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην γενομένην τροποποίησιν τοῦ Ἡμερολογίου, ἀποκρουσθεῖσαν ἕνεκα τῆς προσκρούσεως αὐτῆς εἰς τὰς διατάξεις

1. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, ἀρχιμ. Πρῶται σχέσεις Ὀρθοδόξων καὶ Λατίνων μετὰ τὴν ἀλώσιν τῆς ΚΠόλεως, Ἐν Ἱερουσόλοις 1909.

τῆς Ἀ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, αἱ ἀπόπειραι δὲ πρὸς ἐπιβολὴν αὐτοῦ μεγάλας προὔξενισαν ταραχάς. Ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία ἀπέκρουσε, δι' ὧν ἠδύνατο τρόπων, πάσας ταύτας τὰς Λατινικὰς ἐνεργείας, ἀλλὰ μετὰ τῶν θεολόγων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης παρουσιάσθη ὁ διαπρεπέστατος Μάξιμος Μαργούνιος φρονῶν ὅτι ἔπρεπε νὰ ἐπέλθῃ τις συνεννόησις μετὰ τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας διὰ τῆς δικαιολογίας τοῦ filioque. Ἐντεῦθεν προὔκάλεσε μεγάλην συζήτησιν, ἀποκρουσθεὶς ὑπὸ τοῦ Γαβριὴλ Σεβήρου, παρεξηγήσαντος τὸν ἀγνὸν πόθον τοῦ Μαργουίνου περὶ ἐνώσεως¹. Εἰς τὴν προκληθεῖσαν ἔριδα τελεσφόρως ἐπενέβη ὁ Μελέτιος Πηγᾶς, ὅστις ἐν τέλει τοῦ 1597 αἰῶνος ἐν τοῖς μάλιστα εἰργάσθη πρὸς ἀπόκρουσιν τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας, ἐν τῇ πεποιθήσει ὅτι τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν διακατέχει ἀλώβητον καὶ γνησίαν μόνῃ ἢ Ἀνατολικῇ Ὁρθόδοξοι Ἐκκλησία. Ἐν ἐπιστολῇ αὐτοῦ τοῦ 1597 ὁ Μελέτιος Πηγᾶς ἔγραφεν, «ἄπερ ἐδογματίσαν καὶ παρέδωκαν Ἀνατολικοὶ τε καὶ Δυτικοὶ Πατέρες ἐν ἑπτὰ Συνόδοις Οἰκουμενικαῖς, ταῦτα κρατεῖ ἢ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ, ταῦτα διδάσκει, ταῦτα παραδίδουσιν, οὐδεμίαν προσθήκην ἢ ἀφαίρεσιν παραδεχομένη, ἀποστρεφόμενη πάντα νεωτερισμὸν καὶ καινοτομίαν». Ὁ αὐτὸς δὲ ὡς ἕξῃς ἐχαρακτήρισε τὰς πρὸς τοὺς ἑτεροδόξους σχέσεις τῶν Ὁρθοδόξων «Ὁὐ τοῖς Ἰταλοῖς καὶ τοῖς λοιποῖς τῶν Ἑσπερίων μεμφόμεθα, ταῖς πάσαις ἀρετῶν ἰδέαις καὶ φιλανθρωπία κεκοσμημένοι, οἷς καὶ κράτος ἀήττητον καὶ ἀστασιᾶστους ἀρχὰς καὶ διηνεκεῖς εὐημερίας εὐχόμεθα, πᾶσάν τε ἀγάπην καὶ δεξιῶσιν πανταχοῦ πρὸς αὐτοὺς ἐνδεικνύμεθα, μόνον δὲ τὸν τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης ἀρχιερεῖα τῆς διχοστασίας βλέπομεν αἴτιον».

Ἡ ἐκ τῶν ἀνωτέρω ζητημάτων κίνησις ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ἐκκλησίᾳ ὑπῆρξεν ἐκ πάσης ἐπόψεως σημαντικωτάτη, ὡς ἀπέδειξεν ἢ ἐν ΚΠόλει συγκροτηθεῖσα τῷ 1593 Ἐνδημοῦσα Σύνοδος, δραστηριώτατα δ' εἰργάζετο ὑπὲρ τῆς Ὁρθοδοξίας ὁ Πατριάρχης ΚΠόλεως Ἱερεμίας β'. Μετὰ τὸν θάνατον ἰδίως αὐτοῦ ὁ Μελέτιος Πηγᾶς ἀντεπροσώπευσε τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν ἐν τοῖς ἀγῶσιν αὐτῆς κατὰ τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας. Ἀλλὰ τῆς τελευταίας ταύτης αἱ ἐνεργεῖαι προσέλαβον ἔκτακτον

1. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν, Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ Μ. ἔξιμου Μαργουίνου, ἢ Θεολογικὴ αὐτοῦ εἰς πρὸς τὸν Γαβριὴλ Σεβήρον, «Νέα Σ ἄν» Ἱεροσολ' μων ΙΗ' 19 3, σ. 708—727.

ἐπίτασιν ἐν τέλει τοῦ αἰῶνος. Τῶν μὲν ἐν τῇ Δύσει ἑλληνικῶν παροικιῶν τὰ προνόμια παντελῶς κατηργήθησαν, ἑκατομύρια δὲ ὄλα Ρώσων ἐν Πολωνίᾳ, διὰ τῆς οὐνίας, ἠνώθησαν μετὰ τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας, ἀρχομένου δὲ τοῦ ιζ'. αἰῶνος ἐφαίνετο ὅτι διέτρεχε τοὺς ἐσχάτους τῶν κινδύνων ἢ ὀρθοδοξία πανταχοῦ. Καὶ ἠμύνοντο μὲν ταύτης οἱ ἡμέτεροι θεολόγοι, διὰ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν, ἀλλ' ἡ λατινικὴ Ἐκκλησία ἐπισήμως ἐγκαθιδρύετο ἀρχομένου τοῦ ιζ'. αἰῶνος ἐν αὐτῇ τῇ ΚΠόλει, διότι Πατριάρχαι Λατινόφρονες ἀνέβαινον τὸν οἰκουμενικὸν θρόνον. Ὡστε αἱ σχέσεις τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας κατὰ τὸν ιστ' αἰῶνα πρὸς τοὺς ἑτεροδόξους ἀπέληξαν εἰς ἐπικράτησιν τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας, ἣν τελεσφόρως ἀπέκρουσεν ἡ διὰ τοῦ Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως προκληθεῖσα κατὰ τὸν ἐφεξῆς αἰῶνα ἀντίδρασις.

Αἱ σχέσεις αὗται, ἀντιπροσωπεύουσαι ζωὴν καὶ κίνησιν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐπὶ ἓνα αἰῶνα, προὐκάλεσαν λανθανούσας αὐτῆς δυνάμεις καὶ ποικιλαχῶς ὑπῆρξαν αὐτῇ ὠφέλιμοι. Ἀλλὰ δυστυχῶς ἡ ἱστορικὴ αὐτῶν ἔρευνα δὲν εἶναι δυνατὴ ἐν πάσαις ταῖς λεπτομερείαις, διότι μέρος μόνον τῶν ἐγγράφων καὶ σχετικῶν πηγῶν ἔδημοσιεύθη μέχρι τοῦδε. Κυρίως δὲ γνωστὰ εἶνε πάντα τὰ σχετικὰ πρὸς τὰς ἐπὶ Ἱερεμίῳ β' διαπραγματεύσεις τῶν Διαμαρτυρομένων περὶ ἐνώσεως. Διότι οὐ μόνον οἱ Βυρτεμβέργειοι θεολόγοι ἐδημοσίευσαν τὴν ἐπίσημον ἀλληλογραφίαν πρὸς τὸν Ἱερεμίαν,¹ ἀλλὰ καὶ ὁ Μαρτίνος Κρούσιος ἐν ταῖς διαφόροις πολυτίμοις αὐτοῦ ἐκδόσεσι² συμπεριέλαβε πλεῖστα ἔγγραφα, ἐπιστολάς, ὑπομνήματα, συνεχέντρωσεν ἐν αὐταῖς εἰδήσεις πολυτιμοτάτας, ἀναγομένας εἰς τὰς πρὸς τὴν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν σχέσεις τῶν διαμαρτυρομένων κατὰ τὸν ιστ' αἰῶνα καὶ εἰς τὴν καθόλου κατάστασιν τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν καὶ τοῦ Γένους, κατὰ τὸν αἰῶνα ἐκεῖνον. Πληθὺς ἐπι ἐγγράφων καὶ σημειωμάτων πολυτίμων ἀπόκεινται ἐν τοῖς ἀνεκδότοις χειρογράφοις τοῦ Μαρτίνου Κρούσιου, ὡς ἀπέδει-

1. Acta et scripta theologorum Wirtembergensium et Patriarchae Constantinopolitani D. Hieremiae quae utrique ab anno MDLXXVI usque ad annum MDLXXXI de augustana Confessione inter se miserunt graece et latine ab iisdem theologis edita. Witebergae in officina haeredum Johannis Cratonis anno MDLXXXIII. Δεσπομσφῆς ἀναγραφὴ τοῦ περιεχομένου αὐτῶν ὑπὸ Β. Α. Μυστακίδου, ἐν «Ἐκκλ. Ἀληθῆς» ΙΔ, σ. 318-320.

2. Turcograecia, Basileae 1854 Germanograecia, Basileae 1584. Annales Suevici, Frankfort 1595-1596.

ξαν αἱ ἐν αὐτοῖς ἔρευναι τοῦ Β. Α. Μυστακίδου, ¹ σπουδαίαν παρασχόντος συμβολὴν διὰ σχετικῶν δημοσιευμάτων εἰς τὰ εἰς τὰς σχέσεις ταύτας ἀναγόμενα ζητήματα. Συγχρόνοι Προτεστάνται, καὶ ἰδίως ὁ Στέφανος Gerlach, ἐν τῷ Ἡμερολογίῳ αὐτοῦ ² ἀνέγραψαν καὶ διέσωσαν εἰδήσεις ἢ προσωπικὰς ἐντυπώσεις ἐκ τῆς Ἀνατολῆς, ἣν ἐπεσκέφθησαν. Τῷ 1753 ἐν Λευψία ἡ ἀλληλογραφία τῶν Βυρτεμβεργείων καὶ τοῦ Ἱερεμίου ἀνετυπώθη ὑπὸ τοῦ Γεδεῶν Κυπρίου, ³ ἔκτοτε δὲ καὶ ξένοι καὶ ἡμέτεροι, ὡς ὁ Ἰ. Μεσολωρᾶς, ⁴ περὶ τὰ συμβολικὰ λεγόμενα βιβλία ἀσχολούμενοι, ἀνεδημοσίευσαν τὰς ἀποκρίσεις τοῦ Ἱερεμίου.

Διὰ τὰς πρὸς τοὺς Λατίνους σχέσεις τῶν ὀρθοδόξων κατὰ τὸν 10^{ον} αἰῶνα σπουδαία εἶνε ἡ γενομένη ὑπὸ τοῦ Λαμίου (Lamius) ἔκδοσις ἐπιστολῶν τῶν ἐλλήνων λογίων καὶ θεολόγων τοῦ 10^{ου} αἰῶνος, ἰδίως δὲ τοῦ Γαβριὴλ Σεβήρου. ⁵ Περὶ τῆς ἐκδόσεως ταύτης ὁ ἀοιδίμος Ἀνδρέας Μουστοξύδης λίαν ὀρθῶς ἐσημείωσε «τὸ κείμενον τῶν ἐλληνικῶν ἐπιστολῶν ἐὰν δὲν εἶναι ἀπειρίας περὶ τὴν γλῶσσαν μαρτύριον, δεικνύει τοῦλάχιστον ἄνδρα ὀλίγον περὶ τοῦ κοινοῦ φροντίζοντος καὶ οὐδὲν ἦττον

1. Β. Α. Μυστακίδου. Ὁ ἱερός κληρὸς κατὰ τὸν 10^{ον} αἰῶνα (Ἀπόσπασμα ἐκ τῆς Εἰκοσιπεντατηριῆδος τῆς Καθηγησίας Κ. Σ. Κόντου, Ἀθήναι 1898. τοῦ αὐτοῦ: Ὁ Πατριάρχης Ἱερουσάλης β. ὁ Τρανός καὶ αἱ πρὸς τοὺς Διαμαρτυρομένους σχέσεις κατὰ τὸν 10^{ον} αἰῶνα, «Ἐκκλ. Ἀλήθεια» ΙΔ' 1894.— Ὁ Πατριάρχης Ἱερουσάλης β' ὁ Τρανός καὶ προσωπογραφία αὐτοῦ. Αὐτόθι.— Notes sur Martin Crusius, ses livres, ses ouvrages et ses manuscrits (Extrait de la Revue des Etudes grecques) Paris 1898. Βραδύτερον ὁ Μυστακίδης ἐδημοσίευσεν καὶ ἄλλας σχετικὰς μελέτας.

2. Stephan Gerlach des Aelteren, (Türkisches) Tagé-Buch, herausgegeben von seinem Enkel Samuel Gerlach, Frankfurt a M, 1674. Περὶ Schwaiger Salomos, Reysbeschreibung aus Deutschland nach Constantinopel und Jerusalem, Nürnberg 1613.

3. Γεδεῶν Κυπρίου Ἀγιοταφίτου, Βιβλίον καλούμενον Κριτῆς τῆς ἀληθείας, Λευψία τομ. Δ' Β' 1758.

4. Ἰ. Μεσολωρᾶς, Συμβολικὴ τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, τομ. Α' τὰ Συμβολικὰ βιβλία, Ἐν Ἀθήναις 1883. Περὶ Monumenta fidei Ecclesiae orientalis, Jenae 1840. J. Michal'c'escu, Θεσαυρός τῆς Ὁρθοδοξίας, die Bekenntnisse und die wichtigsten Glaubenszeugnisse der griechisch-orientalischen Kirche im originaltext, Leipzig 1904. Schelstrate, Acta Orientalis Ecclesiae, Romae 1709 ἔξ,

5. Lamius, Deliciae eruditorum seu Ἀνεκδότων opusculorum collectanea, Florentiae 1746—1769.

ὑπὸ φρονήματος τὸν ἔπαινον αὐτοῦ ἀξιοῦντα.»¹ Αὐτὸς δὲ ὁ Μουστοξύδης καὶ ἔγγραφα διάφορα ἐδημοσίευσε καὶ μονογραφικῶς ἐξήτασε πρόσωπα τινὰ οὕτως ἢ ἄλλως σχετιζόμενα πρὸς τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος ἱστορίαν. Κατ' ἐξοχὴν ὅμως διὰ τὴν ἱστορίαν ταύτην πολὺταμος εἶνε ἡ ὑπὸ τοῦ E. Legrand δημοσιευθεῖσα Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 18^{ου} αἰῶνος, ἐν ἧ καὶ βιβλιογραφοῦνται καὶ ἀναλύονται ἐνίοτε τὰ συγγράμματα τῶν ἐλλήνων λογίων.² Ὁ E. Legrand καὶ ἐν ἄλλαις αὐτοῦ ἐκδόσεσι καὶ πραγματείαις³ παρέθηκεν ἔγγραφα καὶ εἰδήσεις περὶ τῶν σχέσεων τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας πρὸς τοὺς ἑτεροδόξους. Τὴν θεολογικὴν ἑλληνικὴν φιλολογίαν τοῦ 18^{ου} αἰῶνος ἐξήτασεν ὁ Ph. Meyer,⁴ τὰ συγγράμματα δὲ τῶν λογίων ἐλλήνων τοῦ 18^{ου} αἰῶνος ἔχουσι σημασίαν ἐν ταῖς σχέσεσι πρὸς τοὺς ἑτεροδόξους καὶ ἀπὸ θεολογικῆς μὲν ἰδία δὲ ἀπὸ τῆς ἱστορικῆς αὐτῶν μᾶλλον ἐπόψεως.⁵ Ἡ ἀξία τῶν συγγραμμάτων τούτων εἶνε διὰ τὴν ἡμετέραν Ἐκκλησίαν, παλαιούσαν κατὰ τῆς λατινικῆς προπαγάνδας, λίαν σημαντικὴ, ἀλλὰ πᾶν ὅ,τι ἐγράφη κατ' αὐτῆς κατὰ τὸν 18^{ον} αἰῶνα καὶ κατὰ τοὺς ἐφεξῆς αἰῶνας ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων δὲν ἐδημοσιεύθη ἔτι. Πόσον δὲ πλουσία εἶνε ἡ φιλολογία αὕτη μαρτυρεῖται ἐκ τῶν σχετικῶν ἐργασιῶν

1. Μουστοξύδης, Ἑλληνομνήμων ἢ Σύμμικτα Ἑλληνικά, σῆμα γράμμα περιοδικὸν ἐκδιδόμενον ὑπὸ Ν. Φιλαδελφῶς, Ἀθήναι 1848—58, σ. 605. Πρβλ. Ἱστορικῶν καὶ φιλολογικῶν Ἀναλέκτων τομ. Α'. ἐν Κερκύρα 1872.

2. E. L e g r a n d, Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par les Grecs au XV et XVI siècles, Paris 1896 8ξ. —au XVII siècles. Paris 1894 8ξ.

3. E. L e g r a n d, Notice biographique sur Jean et Theodore Zygomas, Paris 1889.

4. Ph. M e y e r, Die theologische litteratur der griechischen Kirche im sechszenten Jahrhundert, Leipzig 1899.

5. Ὁ κακόγλωσσος δραπετίδης Δέων Ἀλλάτιος, ἐν τῷ Ἐγχειρίδιῳ περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἐν Ρώμῃ 1658, σ. σνλ. —β', παρὰ E. L e g r a n d, Bibliographie hellénique, (XV—XVI siècles), II, LXXI, ἐσημείωσε περὶ τῶν συγγραμμάτων τούτων «Συνήθεια τῶν νέων σχηματικῶν, οἱ ὅποιοι μὴ ἔχοντες γὰ εἰποῦσιν ἄλλο παρ' ἐκεῖνο ὅπου εἶπαν οἱ παλαιοὶ, ξαναγράφουσι τὰ παλαιοχάρτια τῶν ἄλλωνῶν καὶ τὰ δημοσιεύουσι σὺν νάτασι ἐδικά των». Ἄλλ' ὁ Μουστοξύδης (ἐ.θ. ἄν. σ. 18) ὀρθῶς ἐκτιμῶν τὴν φιλολογίαν ἐκείνην, τὴν κατὰ τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας στρεφομένην, ἐσημείωσεν «Ἡ θρησκεία τῶν πατέρων ἡμῶν πολεμουμένη ὑπὸ θεολήπτου μισαλλοδοξίας ἐξέκαυσεν ἐν ἡμῖν ἔτι μᾶλλον τῆς υπερασπίσεως ἅμα καὶ ἀφοσιώσεως τὸν ζῆλον καὶ ἐντεθεὲν οἱ συγγραφεῖς ἡμῶν ἀνέδειξαν ἴδιον μορφῆς χαρακτῆρα».

τοῦ Α. Παπαδοπούλου Βρετοῦ καὶ δὴ τοῦ Κ. Σάθα, ὅστις καὶ μονογραφίαν ἰδίαν ἀφείρωσεν εἰς τὸν Ἱερεμίαν β', ἐν αὐτῇ δὲ καὶ τὰς ἐπὶ τοῦ Πατριάρχου τούτου σχέσεις πρὸς τοὺς ἑτεροδόξους συνοπτικῶς ἐξέθηκε ¹. Καὶ ἄλλοι τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων λογίων, ἰδίᾳ ὁ Μ. Γεδεών καὶ ὁ Α. Π. Κεραμεὺς († 1912, παρέσχον ἐν ταῖς ἐκδόσεσι κειμένων καὶ ἐν ταῖς πραγματείαις αὐτῶν σημαντικὴν συμβολὴν εἰς τὴν σπουδαιότατην ἐκ πάσης ἐπόψεως ἱστορίαν τῶν ἐν λόγῳ σχέσεων.

Ἐν τῇ ἱστορίᾳ ταύτῃ, ἧς ἐδημοσιεύσαμεν ἤδη κεφάλαιά τινα, ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ὑποσημειωθέντα ², ἐμφανίζεται ἡ Ὁρθόδοξος ἐν τῇ Ἀνατολῇ Ἀγία καὶ Καθολικὴ Ἐκκλησία, παρὰ τὴν ἀπερίγραπτον τῶν περιστάσεων χαλεπότητα καὶ τοὺς ἀπηνεστάτους ἐκ μέρους τῶν τυράνων Τούρκων διωγμούς, μέγαν διεξάγουσα πρὸς τοὺς ἑτεροδόξους τῆς Δύσεως ἀγῶνα ὑπὲρ τῆς ὀρθοδόξου χριστιανικῆς πίστεως. Δυστυχῶς οἱ ἑτεροδόξοι οὐ μόνον ἀπαθεῖς καὶ ἀσυμπαθεῖς ἔμειναν, ἀλλὰ καὶ ἀντὶ νὰ βοηθήσωσι τὴν σκληρῶς δοκιμαζομένην καὶ διωκομένην παρὰ τῶν Μουσουλμάνων ἐχθρῶν τῆς χριστιανικῆς πίστεως Ἐκκλησίαν, ἐξήτησαν μᾶλλον νὰ ὠφεληθῶσιν ἐκ τῶν δεινῶν αὐτῆς περιστάσεων καὶ πνευματικῶς αὐτὴν, ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς ἐνώσεως, νὰ ὑποδουλώσωσιν. Ἀλλ' αὕτη ἐκ τῆς πρὸς αὐτοὺς ἐπικοινωνίας καὶ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ δὲν ἠδυνήθη μὲν ν' ἀποφυγῇ ἐξωτερικὰς τινας παρ' αὐτῶν ἐπιδράσεις, διασώσασα ὅμως ἀλώβητον καὶ ἀκέραιον τὸν γνήσιον Χριστιανισμόν, ἠδυνήθη νὰ διατηρήσῃ ἀκεραίαν καὶ τὴν πνευματικὴν αὐτῆς ἀνεξαρησίαν.

1. Κ. Σάθα, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, Ἀθήναι 1868.—Βιογραφικὸν σχεδιάσμα περὶ τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου β' (1572—1594), Ἐν Ἀθήναις 1870. Πρβλ. Α. Παπαδοπούλου Βρετοῦ, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, Α' Β'. Ἀθήναι 1854—1857. Πρβλ. Γ. Ζαβίρα, Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον, Ἐκδ. Γ. Κρέμου, Ἀθήναι 1872. Α. Δημητρακοπούλου, Προσθήκαι καὶ διορθώσεις εἰς τὴν Νεοελληνικὴν φιλολογίαν Κ. Σάθα, Λειψία 1871. Τοῦ αὐτοῦ, Ἐπανορθώσεις σφαλμάτων παρατηρηθέντων εἰς τὴν Νεοελληνικὴν Φιλολογίαν Κ. Σάθα μετὰ τιναν προσθηκῶν, «Ἡμέρα» Τεργέστης, ΙΖ'. 1872, ἀριθμ. 878—879.

2. Ἡ ὅλη ἱστορία αὕτη, καταρτιθεῖσα ἐν τῇ μεγαλωνύμφῳ Θεολογικῇ Σχολῇ τοῦ Σταυροῦ ἐν Ἱεροσολύμοις, ἀποτελεῖ τὴν ὑστάτην ἐν αὐτῇ συνταχθεῖσαν πραγματείαν τοῦ συγγραφέως, ἧς Πρόλογος ἐμελλε νὰ εἶναι τὸ παρὸν ἄρθρον. ἙΘΕΛΟΓΙΑ, ΤΟΜ. Γ' Α' 1925